

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.152>

УДК 94(477) «18/19»:323.2

Ніцель КЛИМЕНКО

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б. Грінченка (Київ, Україна)

n.klymenko@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Юрій БЕЗЗУБ

старший викладач, кафедра історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б. Грінченка (Київ, Україна)

y.bezzub@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ Б. ГРІНЧЕНКА НА ЗЛАМІ ХІХ—ХХ ст. У СВІТЛІ ЕГО-ДОКУМЕНТІВ (до 160-річчя від дня народження)

Мета — за документами особового походження дослідити політичну складову громадської діяльності Б. Грінченка, з'ясувати його роль як ідеолога й організатора національних партій, виявити особливості позиції у стратегії, тактиці політичної боротьби.

Методологія базується на деконструкції й переосмисленні текстів его-документів та системному поєднанні індивідуально-біографічного, суб'єктно-діяльнісного, соціально-типологічного підходів у визначенні місця Б. Грінченка у процесі політизації українського руху. **Наукова новизна** полягає в комплексному використанні его-документів для висвітлення концептуальної еволюції українського руху в обраний період, з'ясуванні ідейних позицій і практичних стратегій Б. Грінченка в політичному русі та партійному будівництві, які складно цілісно реконструювати лише за офіційними документальними джерелами. **Висновки.** Особистість Б. Грінченка та його ідейні переконання мали значний вплив на визначення програмних основ національного ліберально-демократично-

Цитування: Клименко Н., Беззуб Ю. Політичні практики Б. Грінченка на зламі ХІХ—ХХ ст. у світлі его-документів (до 160-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 152—172. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.152>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

го руху, становлення політичного світогляду окремих діячів. Формування Б. Грінченком політичної парадигми національної роботи сприяло розгортанню масового політичного руху. Грінченкова концепція використання національно-культурної, просвітницької, виховної роботи в політичній діяльності виглядає цілком обґрунтованою філософією й перспективною практикою дій інтелігенції в інтересах української нації.

Ключові слова: Б. Грінченко, его-документи, український національний рух, політична діяльність, партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія, Братство тарасівців.

Життєвий і творчий чин Бориса Грінченка досі збурює дискусії серед дослідників навколо його ідей та діяльності, бентежить уяву масштабом особистості, внеском у становлення модерної української нації. С. Єфремов визнавав, що Б. Грінченко був «найхарактернішою й найвизначнішою постаттю серед літературного покоління 1880-х років [...] не тільки як особа, як громадський діяч і як письменник, але й як символ цілої епохи» [1, С. 6]. І. Франко також відводив йому особливе місце, ще 1892 р. відзначивши, як той «засипає мало що не всі наші видання своїми багатоцінними писаннями, [...] працює без віддиху [...], а у всьому, що пише, проявляє [...] гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності» [2, С. 14].

У багатьох дослідженнях уже з'ясовано внесок Б. Грінченка в розвиток української культури як письменника, публіциста, лексикографа, педагога, невтомого борця за українську мову у шкільництві та інших сферах суспільного життя. На цьому тлі політична діяльність, попри помітне посилення наукового інтересу до неї, нині лише фрагментарно відображена як у загальних працях, присвячених українському націєтворенню кінця ХІХ — початку ХХ ст., так і у спеціальних грінченкознавчих студіях. Окремі аспекти політичного світогляду Б. Грінченка одним із перших почав висвітлювати А. Погрібний наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. [3—4]. Повне видання матеріалів «полеміки про українську національну справу» 1892—1893 рр. між Б. Грінченком і М. Драгомановим посилило зацікавленість Грінченком-політиком [5]. Нині серед дослідників його політичної діяльності вирізняються Б. Пастух [6], С. Чмир [7], А. Хомутенко [8], С. Іваницька [9—10], С. Андреева та В. Андреев [11], І. Гирич [12—13], М. Циганюк [14] та ін.

Незважаючи на наявність окремих праць, багатогранна політична складова діяльності Б. Грінченка досі комплексно не досліджена. Водночас вона залишається актуальною, адже для сучасників досі малознаний Грінченко-політик цікавий насамперед як «будівничий українського державного майбуття», адже саме така мета лежала в основі життєвої філософії, політичної й культурницької роботи видатного українця. Отож важливого значення для висвітлення особистості Б. Грінченка в українському політикумі набувають як давніші, так і сучасні публікації его-документів, зокрема спогадів М. Чернявського [15], Д. Дорошенка [16], М. Грінченко (Загірньої) [17], Є. Чикаленка [18—19], щоденника, спогадів С. Єфремова [20], щоденника Є. Чикаленка [21], листування Є. Чикаленка та С. Єфремова [22].

Б. Грінченко у суспільно-політичній полеміці двох поколінь українських діячів

Попри ідейне переважання старої культурницької генерації в українському русі на зламі 1880—1890-х рр., саме цей період відзначений появою перших політизованих організацій національно свідомої молоді й початком своєрідного ідейного повстання «молодих політиків» проти «аполітичних українофілів-культурників», звинувачуваних у конформізмі щодо влади. Тож «українофіли»-громадівці опинилися перед загрозою втрати нового покоління («своїх дітей») для української справи, оскільки молодь дедалі більше цуралася аполітичних громад і воліла приєднуватися до російських революційних гуртків, байдужих до національних змагань. Пошук нових ідей для українського визвольного руху привів до виникнення організацій із виразною політичною спрямованістю, які, за висловом С. Наумова, стали перехідним містком до утворення національних партій [23, С. 36—37].

Першою такою організацією стало Братство тарасівців — таємне революційне товариство, створене влітку 1891 р. харківськими студентами І. Липою, М. Байзаренком, М. Базькевичем і дрібним чиновником В. Боровиком під час проведення статистичних робіт на Полтавщині під керівництвом члена Старої Київської громади О. Русова. За висновком С. Наумова, цей епізод засвідчений практично всіма його учасниками. Щоправда, за спостереженням дослідника, в деяких працях, зокрема в «Енциклопедії українознавства», серед засновників організації названо також Б. Грінченка [24, С. 3131], що очевидно є неточністю [23, С. 37]. Справді документальних підтверджень того, що Б. Грінченко був серед безпосередніх засновників Братства тарасівців, досі не знайдено. До того ж у часи заснування організації він перебував далеко від місця подій — учителював в «однокласовій земській» школі у с. Олексіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, попечителькою якої була Х. Алчевська (в цілому «олексіївський» період Грінченкового життя охоплює 1887—1893 рр.) [17, С. 45—49].

Зі спогадів М. Грінченко відомо про спілкування вчителя Б. Грінченка з київськими громадівцями принаймні з 1888 р., коли його було заарештовано через пакунок із книжками від редакції «Киевской старины», адресований «Грінченкові для Чайченка», що викликало підозру проживання «українофіла» Грінченка за двома паспортами [17, С. 58—59]. З іншого боку, знаємо, що на кінець 1880-х рр. під псевдонімами «Василь Чайченко», «П. Вартовий» Б. Грінченко був добре відомий як широкому загалу українофілів-культурників, так і молодих «політиків», через те, що він став ініціатором перших публічних диспутів із М. Драгомановим («Чудаком») про ставлення українців до російської літератури, матеріали яких друкувалися у львівському журналі «Зоря» в 1888—1889 рр. [5, С. 12—13]¹.

¹ Як згодом виявиться, згадана полеміка з М. Драгомановим стане прологом до подальших дискусій між двома діячами в 1891—1893 рр.

У 1891 р. Б. Грінченко ініціював уже загальноукраїнську публічну полеміку про шляхи розвитку літературної мови, зокрема щодо допустимих меж впливу на неї галицького варіанта, започаткувавши її підписаною псевдонімом «Василь Чайченко» статтею, яка вийшла у львівській «Правді» та мала назву «Галицькі вірші» [4, С. 85—137; 25; 26, С. 73—79; 27; 28]. У травні 1892 р. вже як «П. Вартовий» він почав друкувати в газеті народовців «Буковина» свої «Листи з України Наддніпрянської», котрі стосувались актуальних питань тодішньої української національної політики. Вступ М. Драгоманова в полеміку з Б. Грінченком публікацією у відповідь «Листів на Наддніпрянську Україну» (1893—1894 рр.) у друкованому органі Русько-Української радикальної партії часописі «Народ» привернув увагу до дискусії широких кіл інтелігенції Наддніпрянщини та Західної України. Публічна переписка авторитетного М. Драгоманова й «молодого» Б. Грінченка поступово перетворилася на «полеміку про українську національну справу», яка зробила останнього відомою постаттю в народжуваній українській політиці [5, С. 37—145, 149—273]. Зважаючи на це, закономірним виглядає залучення Б. Грінченка до Братства тарасівців поряд із М. Коцюбинським, В. Самійленком, М. Міхновським, В. Шеметом та ін. За висловом П. Соханя, «Б. Грінченко був найяскравішим представником молодого покоління борців за українську національну справу, які в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. вийшли на історичну арену, як нова сила, сповнена гарячого бажання активізувати придушений російським царизмом український національно-визвольний рух» [5, С. 10].

Від самого початку тарасівці зосередилися на створенні розгалуженої таємної організації й передусім формуванні її політичної програми. Ідеологічні основи тарасівців очевидно розробив І. Липа. Їх було проголошено у Харкові під час Шевченківських ушанувань у лютому 1893 р. і згодом анонімно надруковано у квітневому числі 1893 р. львівського часопису «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців» [29].

Члени братства стоять на засадах окремішності й самостійності української нації, проголошують себе «націоналами», як випливає з контексту документа, — «сущими», «справжніми», «реальними» українцями та поборниками національної волі для українців. Їхня політична програма включає ліквідацію самодержавства, децентралізацію Росії, запровадження федеративного ладу в тих державах, «з якими з'єднана українська земля» — Росії та Австро-Угорщині, здобуття нового соціально-економічного ладу [30].

З іншого боку, програма тарасівців була опротестуванням «молодими українцями» ідеології панівного тоді «українофільства», як винятково національно-культурницької «безполітичної» діяльності попередньої й тодішньої інтелігенції. За українофільством вони визнавали «здобутки та історичну заслугу», адже воно «поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт» і «стало підвалиною сучасних українців». Але, на їхню думку, на початок 1890-х рр. для культурницького українофільства історія вже не залишила місця [30].

Тарасівці визнавали українську мову найважливішим чинником національного відродження, тому рішуче виступали за те, щоб вона «запанувала скрізь

на Україні: в родині, в усяких [...] приватних і загально-суспільних справах, у громаді, в літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні». Першочерговим завданням інтелігенції є здобуття «рідної школи з власною викладовою мовою» [30]. Пропагуючи ці ідеї, тарасівці особливо активно виступали проти російщення України. Фактично це було їхнім головним переконанням, яке рішуче пропагував і відстоював Б. Грінченко у своїй полеміці з М. Драгомановим у «Листах з України Наддніпрянської».

Ідеї тарасівців щодо українізації інтелігенції Б. Грінченко послідовно втілював у власній родині й вихованні доньки Насті. І. Липа згадував, як під час свого приїзду у справах братства до Грінченків в Олексіївку восени 1892 р. був вражений 8-річною Настусею Грінченко, адже вперше у житті почув «од інтелігентної дитини чисту українську мову (Настя зовсім не розмовляла «помосковському» — *Авт.*). Цей факт надзвичайно зворушив, оскільки «українофіли намагалися нам довести, що при таких обставинах, коли для школи потрібно дітям знання московської мови, не можна, не потрібно їх силувати, калічити, нав'язувати їм мову українську, бо все своє життя потому будуть платитися на батьків за незнання мови московської» [6, С. 39—40].

Цю ситуацію відтворила у спогадах і М. Грінченко, згадуючи, як Настю 1895 р. «довелося віддати» до 1-го класу Чернігівської гімназії. «Ще з самого її малечку докоряли нам люде, що ми негарно робимо, що не говоримо з нею по-московському, що їй важко буде вчитися; говорилося навіть, що ми не маємо права робити над дитиною такий експеримент — нехай виросте, та тоді й вибере “сознательно” собі мову». Зрештою такі «пророкування» не здійснилися: Настя відмінно вчилася у двох гімназіях, і, за словами матері, «вчитися їй було дуже легко» [17, С. 89]. Правдивість материних слів засвідчено атестатами Анастасії Грінченко про закінчення Чернігівської гімназії² та Київської приватної жіночої гімназії³, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ.

До власне політичної діяльності Б. Грінченка, як і багатьох наддніпрянських українців, надихав приклад галицьких колег. У жовтні 1890 р. І. Франко і М. Павлик у Львові створили першу українську політичну партію європейського типу — Русько-українську радикальну (РУРП). Спробою згуртувати національно свідомі сили підросійської України стало створення з ініціативи В. Антоновича та О. Кониського в 1897 р. на нелегальному з'їзді всіх громад політичного об'єднання, за яким у сучасній літературі закріпилася назва Загальної української безпартійної демократичної організації (ЗУБДО). До неї ввійшли громади, які існували у 20 містах, члени колишнього Братства тарасівців та інші представники наддніпрянської інтелігенції. ЗУБДО опікувалася друкуванням і поширенням українськомовних видань, влаштуванням громадських святкувань річниць відомих діячів національної культури, зокрема

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 33396.

³ Там само. Ф. III. Од. зб. 33402.

відкриттям пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 р. Б. Грінченко був одним з активних учасників цього всеукраїнського «свята української інтелігенції», на яке з'їхалися провідні діячі з Наддніпрянщини, Галичини й Буковини. Його енергійна участь у полтавській «національній акції» засвідчена численними спогадами очевидців, зокрема В. Сімовича [31, С. 462—466], щоденником В. Кравченка [32, С. 25—48], свідченнями В. Щербаківського [33, С. 219—223], Є. Чикаленка [18, С. 339] та ін. Більше того, в багатьох джерелах Б. Грінченко виступає однією з центральних постатей урочистих заходів. Про це повідомляв львівський часопис «Руслан» у замітці «Свято в Полтаві». Зокрема коли Б. Грінченко на вимогу публіки вголос читав написи на стрічках вінків, покладених до пам'ятника, «ті короткі, уривані слова хватала публіка, як жаждучий на пустині каплі здорової водиці» [34, С. 1—2].

В історіографії усталилася думка про те, що ЗУБДО не мала чіткої програми, не висувала перед своїми членами політичних гасел, а головні зусилля спрямовувала на пропаганду, передовсім серед інтелігенції, ідей українського національно-культурного відродження, що об'єктивно створювало ґрунт і формувало кадри для майбутніх політичних організацій. Як виявиться згодом, ЗУБДО стане основною базою формування ліберальних національно-демократичних структур. Саме з її членів восени 1904 р. утворилася Українська демократична партія (УДП), очолювана В. Антоновичем, П. Житецьким, Є. Тимченком, В. Чехівським, Є. Чикаленком, а також Українська радикальна партія (УРП), створена в кінці 1904 р. в Києві групою, що відокремилася від УДП, якою керували Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський. У середині листопада 1905 р. з'їзд представників УДП та УРП ухвалить рішення про об'єднання, а 29—30 грудня 1905 р. відбулося офіційне злиття в Українську радикально-демократичну партію (УРДП).

Як видається, власне партійну політичну діяльність Б. Грінченко розпочав, налагодивши зв'язки з діячами ЗУБДО, а пізніше в УДП, ставши одним з ініціаторів виділення з її складу УРП. Перші його візити до Києва, а отже й особисті знайомства з київськими діячами відбулися ще 1893 р. Про тогочасні відвідини міста відомо з листа до доньки Насті⁴. Правдоподібно Б. Грінченко брав участь у діяльності ЗУБДО з моменту її створення як учасник з'їздів, що відбувалися в київських помешканнях В. Антоновича, М. Лисенка, М. Старицького. Так, С. Єфремов згадував: «Серед членів з'їзду, опріч киян, бували звичайно Грінченко, Коцюбинський, Дмитрієв, М.П. Левицький, Мик. Левитський-артільний, М. Комаров, Ів. Тобілевич і багато інших відомих людей» [20, С. 538]. На з'їздах обговорювалося розмаїте коло питань, які здебільшого стосувалися видання та поширення української книжкової продукції. За згадками С. Єфремова, присутній Є. Чикаленко відразу ж відзначив Грінченкове вміння чітко доповідати, реферувати й вести полеміку, а після закінчення чергових дебатів між Б. Грінченком і М. Коцюбинським

⁴ Там само. Од. зб. 44338.

зауважив: «Ну от маємо дуже гарних промовців до нашого майбутнього парламенту» [20, С. 538—539].

У 1902 р. Б. Грінченко з сім'єю переїхав із Чернігова на постійне проживання до Києва та був обраний у раду ЗУБДО. Нові суспільно-політичні реалії в Російській імперії на початку ХХ ст. (робітничі страйки, селянські виступи часів економічної кризи 1900—1903 рр., утворення 1900 р. у Харкові Революційної української партії (РУП)) підштовхнули ЗУБДО до енергійніших дій і, що важливо, до формулювання політичних ідей та висунення політичних гасел. Тому «навіть мляві та нудні засідання Старої громади обернулися в дуже жваві зібрання, бо треба ж було політично і — коли хочете — то й національно “самовизначитись” людям, які й думати вже про це були забули», — пояснював С. Єфремов [20, С. 576]. Це багатьох драгувало, тому на зібраннях ради відчувалася напруга, чулися «дражливі нотки, часто — ображене воркотіння», тобто незадоволення з приводу зауважень і пропозицій на доповіді її членів. Особливо гострими були стосунки між «старогромадівцями» та молоддю. Речник «молодих» С. Єфремов згадував, що на питанні автономії й федералізмі більш-менш сходилися всі, хоча не всі однаково їх розуміли, але «старі, а особливо ті, що зв'язані були державною службою, з підозрінням поглядали на молодих, вбачаючи в їхніх учинках бажання “підневідити”, підвести статечних людей» [20, С. 577].

Особливо напруженими були взаємини між І. Стешенком і Б. Грінченком. А втім, Є. Чикаленко стверджував, що ці «воювання» відбувалися «не на принципіальному ґрунті, а раз у раз на ґрунті ображеного самолюбія». І. Стешенко у виступах «частенько зловживав своїм ораторським талантом», хоча в них «крім гарних слів та ораторських жестів, не було ніякого змісту, і Грінченко, частенько для сміху, стенографічно записував промову І. М-ча і наочно показував, що в ній, крім набору голосних фраз, нема нічого» [21, С. 130—131].

Натягнуті відносини між Б. Грінченком і колегами докладно описав у щоденнику Є. Чикаленко, переважно обґрунтовуючи непорозуміння складним грінченківським характером і роблячи його винуватцем конфліктів [21, С. 130—131]. Він писав про Б. Грінченка як загалом «дуже милого колегу в приватному житті і приємного співрозмовника», при цьому спеціально наголошуючи, як той ставав інакшим, коли починалася робота в раді: «Грінченко ментально змінювався — насуплював брови, робився офіційним урядовцем, що вимагав від кожного виразного формулювання того, що той хоче сказати, чіплявся до слів, взагалі поведився, наче він сидить не в компанії своїх людей, а десь в суді в ролі прокурора» [18, С. 355]. Ознайомившись із Чикаленковими записами, С. Єфремов зауважував авторові надмірну суб'єктивність і навіть несправедливість тверджень, в яких уся провина за тертя перекладалася на Б. Грінченка⁵. Зрештою Є. Чикаленко змушений був пом'якшити свої оцінки [20, С. 15—17].

⁵ Цю історію ґрунтовно узагальнив І. Гирич у передмові до видання щоденника та спогадів С. Єфремова.

Окремі дослідники широко послуговувалися такими Чикаленковими оцінками особистості Б. Грінченка, вихоплюючи саме їх з авторських текстів. Насправді Є. Чикаленко водночас підкреслював, що Б. Грінченко «висловлював свої погляди на справи майже раз-у-раз розумно, логічно, так, що не можна було не згодитися з ним, але ота нещаслива вдача його, манера трактувати свого опонента як лютого ворога, дратувала опонента і мимо волі і проти логіки часом приводила до опозиції йому» [18, С. 355].

Зафіксоване в его-документах невдоволення деяких сучасників «жорсткою», «диктаторською», «генеральською» манерою спілкування Б. Грінченка з колегами пояснюється переважно тим, що він сам наполегливо й сумлінно працював над будь-якою громадською справою (це також неодноразово відзначено багатьма мемуаристами), і такої ж самовідданої, практичної роботи вимагав від інших. Марнославство та малозмістовне «ораторствування» абсолютно не сприймав, тож навіть його слушні зауваження чи пропозиції зустрічалися багатьма вороже й формували «опозицію» до нього. Показовий відгук про небайдужого та дієвого Б. Грінченка, який своєю завзятістю «наживав ворогів», залишив І. Франко. Він зараховував його до діячів, котрі «кидаються на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук» [35, С. 65]. Про несприйняття Б. Грінченком у громадській роботі «інертності, лінощів, суперечливостей слова і діла, вічних жалів та щедрих обіцянок» наголошували С. Єфремов [36, С. 1] та М. Чернявський [15, С. 35]. Якраз прилюдна і прямолінійна критика Б. Грінченком вад цієї роботи зажила йому чималої неприязні серед колег.

У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. популярний тоді радикалізм притягував молодь і вона масово переходила зі студентських непартійних громад до лав створеної 1900 р. Революційної української партії. Рупівці напосідалися на старше покоління «українофілів», звинувачуючи, що ті «виклопотали цілий культ страхополохства», виробили «релігію надмірної лояльності», аполітичності, інертності, зробили український рух «чимось ганебним, чимось смішним, чимось обскурантним» [37, С. 76]. При цьому молодь несправедливо забувала вагомий національно-культурні досягнення «старших».

Старогромадівці намагалися обороняти вторований шлях культурництва, при цьому часто з роздратуванням та обуренням стежачи за ідейними пошуками «молодих». Вони побоювалися, що привнесення радикалізму й революційності в національну діяльність призведе до урядових репресій і розколу українського руху. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що серед лідерів та активістів РУП були рідні діти «батьків-українофілів» — Д. Антонович, М. Русов, Л. Юркевич, А. Грінченко.

Щоправда серед активної молоді були й люди, які визнавали заслуги «українофілів» і намагалися співпрацювати з ними. Близько знайомі з Б. Грінченком юнаки захоплювалися його вмінням об'єднувати всіх для практичної роботи. Д. Дорошенко пізніше згадував: «Мені особисто симпатичні такі, як Єфре-

мов, Грінченко, Матушевський, і я охоче співпрацював з ним, хоча формально й не вступив до Української радикальної партії. А Грінченко поведився до мене так, наче я вже прилучився до радикалів, і доручав мені різні ризиковані справи» [16, С. 76]. Водночас Д. Дорошенко зізнався, що «працювати нам з Грінченком було не так-то легко, з його був невсипущий, невтомний робітник, який не знав для себе спочинку, але за те вимагав такої ж праці і від своїх співробітників» [16, С. 97—98].

Б. Грінченко — член Української демократичної партії та засновник Української радикальної партії

Уживаючись у нові політичні реалії, члени ЗУБДО змушені були визначитися в напрямі створення власної партії. На думку О. Субтельного, до здійснення цього важливого кроку лібералів підштовхувало побоювання, що молоді, радикально налаштовані соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його в таке русло, в якому буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам і земським діячам [38, С. 263]. Із такими думками виступив на літньому 1902 р. з'їзді ЗУБДО І. Шраг від Чернігівської громади. Процес написання програми партії в 1902—1903 рр. посувався складно і в цілому не мав результативного завершення, оскільки, як згадував С. Єфремов, організація була «блоком людей усяких політичних напрямків і поглядів», а «спроба порозумітися на чомусь одному ясно показала, що сама організація стала над прірвою, що, або вона розіб'ється, поколеться вертикально відповідно до напрямків, або ж зможе існувати тільки з певною [...] непартійною платформою» [20, С. 541].

Є. Чикаленко занотував тривале обмірковування радою ЗУБДО в 1903—1904 рр. питання про перетворення організації в партію на зразок галицької «національно-демократичної», проектування назви «українська національна», «демократична», навіть «радикальна», а також прийняте зрештою рішення скласти детальну програму партії. На з'їзді восени 1904 р. таки ухвалено назву «Українська демократична», а проект партійної програми розіслано по громадах [18, С. 359]. Головними політичними вимогами програми УДП стали скасування самодержавства, встановлення парламентського державного ладу, а в національному питанні — національно-територіальна автономія України у федеративній Росії. Проголошувалися широкі економічні, соціальні та культурні права. Зміст «Платформи УДП» детально схарактеризовано в «Літературно-науковому вістнику» [39, С. 272—274] та у спогадах Є. Чикаленка [18, С. 360]. Але до такої програми неоднозначно й навіть вороже поставилися «старші українці по всій Україні», тому, за спогадами Є. Чикаленка, почався «по всіх громадах розбрат, чвари, сварки й ворожнеча поміж членами громад. Стара Київська громада почала, вживаючи теперішнього терміну, “саботаж”: більшість перестала платити внески в Центральну Організацію, не хотіла посилати делегатів на з'їзди, взагалі перестала цікавитися нашою партією» [18, С. 363].

Незважаючи на формальне створення УДП та обнародування її платформи, дебати навколо остаточного вирішення питання партійної програми продовжувалися аж до весни 1905 р. [20, С. 577—578]. Новостворена партія страждала від за давненої української політичної недуги — ідейного різнодумства її членів. Одних лякали радикальні, як їм здавалося, вимоги «знесення політичного абсолютизму», «загальнодержавного парламенту», української автономії, «участі народу в державних справах» тощо, а іншим цього було замало. До тих самих інших, так званих «лівих», належав і Б. Грінченко. Він уважав недостатнім формулювання програмних пунктів і наполягав на визначенні систематичних дій. Як видається, якраз ці розбіжності незабаром стануть причиною розколу в УДП. Б. Грінченко очолював «невдоволених» і був одним із головних ініціаторів оформлення окремої партії, про що УДП була попереджена. С. Єфремов відзначав, що «разом і поруч з УДП, яка номінально вже існувала, але фактично ніяк не могла не то зібрати, а навіть і підрахувати свої сили, з'явилася Українська радикальна партія. “Платформу” її написав Грінченко» [20, С. 578]. Він також наголошував, що Б. Грінченко і його однодумці «свідомо йшли на “платформу”, а не на “програму”, оскільки хотіли підкреслити тимчасовий характер свого гуртування і те, що на перший ставимо план практичні завдання часу, а не самі принципиальні, теоретичні обґрунтування певного світогляду» [20, С. 578]. Відтворюючи згодом процес найменування УРП і формування її ідеологічної платформи, він зауважував, що «цим ми до якоїсь міри підкреслювали історичний зв'язок своєї партії з драгоманівським рухом та галицьким радикалізмом Франка й Павлика» [20, С. 578].

Львівська газета «Діло» за червень — липень 1905 р. повідомляла, що «на російській Україні постала нова партія, радикальна, або як вона повним іменем називається Українська радикальна партія» [40, С. 2] та ознайомлювала читачів із «Платформою УРП», виданою окремою брошурою у Львові 1905 р. [20, С. 713].

На окрему увагу заслуговують ідейні погляди Б. Грінченка у часи створення ліберально-демократичних партій у підросійській Україні. Насамперед, це стосується ідей поступу, поширення знань та особливої ролі інтелігенції, яку слід «повернути на свій національний шлях». Інтелігенцію він бачив «поводирем», котрий мав виробити одну національно свідому, освічену громаду, аби зробити Україну політичною силою [5, С. 125].

Політичні погляди Б. Грінченка як автора програми УРП відбилися в його публікаціях «Чого нам треба? (Програма Української радикальної партії з поясненням)» та «Чому у нас досі нема доброго ладу?», підготовлених і надрукованих 1905 р. у Львові стараннями членів партії. В них у доступній формі викладено основні завдання УРП: передавання всіх земель у Російській імперії безпосереднім виробникам — селянам-хліборобам, а промислових підприємств — робітникам; скасування соціальної нерівності; впровадження загальної грамотності й безкоштовного навчання рідною мовою, українізація освіти тощо [41, С. 45—46]. Зміст програми УРП засвідчив, що проблема співвід-

ношення інтернаціонального та національного в політиці перебувала у фокусі зацікавленень Б. Грінченка, проте він залишався вірним служінню українському народові й ідеї просвітництва [42, С. 23].

С. Єфремов стверджував, що навесні 1905 р. закінчилося формування УРП, яка складала «хоч невеличкий, але досить тісний гурток людей, об'єднаних і принципіально й організаційно»: «Ми енергійно організовувались, притягли нових членів, робили заходи для заснування філій й по провінції, і як здебільшого люди пера, заходилися біля створення українською мовою відповідної політичної популярної літератури для народу. Підготовлені брошури Б. Грінченка доставив у Галичину, відвідуючи Львів, де в університеті навчалася його донька» [20, С. 577—579, 581]. Пізніше для друкування видань УРП у серпні 1905 р. до Львова було відряджено Ф. Матушевського з новими матеріалами, грішми на оплату друку, дорученнями тощо. Це свідчить про системний підхід до пропагування ідей УРП. С. Єфремов стверджував, що партійні видання «розходилися досить добре» [20, С. 581].

Написані Б. Грінченком «партійні» брошури, статті, відозви тощо виявилися затребуваними не лише в українському, але навіть у російському партійному середовищі. Їх активно розсилали за межі України для ознайомлення російської громадськості з висловленими УРП прагненнями українців та налагодження зв'язків із російським опозиційним рухом. С. Єфремов згадував, як уперше приніс «книжечки» УРП на засідання створеної в Києві влітку 1905 р. філії російського Селянського союзу, діячі якого змушені були визнати, що тільки українська агітаційна політична література може мати успіх в українському селі: «Згодом Бажаєв казав мені про брошуру Яворенка (Грінченка) “Чого нам треба”, що такого популярного викладу політичних домаганнів визвольного руху немає російською мовою» [20, С. 592]. Політичні ідеї Б. Грінченка, висловлені у формі оповідань, були універсальним інструментом для поширення серед народу елементарних знань про суспільство та його права і стали гарним прикладом для діяльності інших політичних партій.

У червні 1905 р. в Полтаві відбувся з'їзд українських партій, на якому було зроблено спробу поєднати зусилля українського ліберально-демократичного табору, представленого УДП та УРП, із самостійниками — членами Української народної партії. Напередодні зібрання активний учасник національного руху початку ХХ ст. Л. Жебуньов листовно узгоджував з Б. Грінченком дату проведення з'їзду в Полтаві (29—30 червня 1905 р.) за участю представників українських громад, УДП та УРП. Із листівки Є. Чикаленка до Б. Грінченка 27 червня та листа Є. Чикаленка до С. Єфремова 1 липня 1905 р. зрозуміло, що Б. Грінченко був делегатом Полтавського з'їзду [22, С. 58]. У підсумковому документі зібрання відзначалося, що досягти поставленої мети українці можуть тільки шляхом упровадження конституції в Росії, яка забезпечить загальне й рівне право голосування та надання Україні політичної автономії зі власним «сеймом». Однак, незважаючи на певний розголос роботи Полтавського з'їзду і схвальне ставлення до нього РУП, утворення українського міжпартійного блоку не мало логічного завершення.

Безрезультатно завершилися й наступні переговори у вересні 1905 р. в Києві, в помешканні члена РУП С. Тимошенка, хоч лідери УРП, УНП та РУП (Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Міхновський, В. Винниченко та ін.) намагалися принаймні досягнути міжпартійного порозуміння, аби «коли вже не працювати разом, то бодай один одному не шкодити». Однак цьому перешкодили, між іншим, в тому числі й особисті амбіції партійних провідників⁶.

Неуспішними виявилися також спроби порозуміння лідерів українських партій і під час жовтневого всеросійського політичного страйку 1905 р. У приміщенні Київського університету з ініціативи РУП відбувся перший політичний «український мітинг», куди були запрошені й представники УРП та УНП. Однак «стараннями» самих організаторів мітинг з обговорення поточного моменту перетворився на майданчик гострої критики конкурентів, звинувачених у «буржуазності» та «шовінізмі», що максимально загостило стосунки між українськими партіями⁷. С. Єфремов згадував, що офіційним оратором від УРП було обрано Б. Грінченка, який ознайомив присутніх із програмою партії та наголосив на кінцевій меті її діяльності. «Говорив він гарно, розумно, од серця, але — вражіння великого не зробив: в атмосфері, перейнятій аж по саме нікуди революційними фразами, блідо й сіро лунали практичні домагання, революційною фразеологією не приоздоблені» [20, С. 584—586]. Інший учасник мітингу Д. Дорошенко згадував, як «на одній стороні залі під стіною стояв на стільці Борис Грінченко, а на протилежному боці [...] Микола Порш, і вони провадили понад головами присутніх спір: Грінченко боронив засади аграрної реформи в програмі Української радикальної партії, (що перед тим була заснована), а Порш боронив програму соціал-демократії. Сперечалися довго і завзято, а публіка слухала. Не пам'ятаю, хто переміг у цім спорі, але симпатії молоді явно були по стороні Порша» [16, С. 71].

Про згуртування українських партій і навіть об'єднання УДП, РУП та УНП «на ґрунті спільного національного інтересу» — демократизації політичного життя й досягнення політичного суверенітету України — йшлося також на зборах громадськості та партійних представників у Петербурзі у жовтні 1905 р. [43, С. 1—2]. В листопаді в тому ж місті відбувся Конгрес поневоєних народів Росії, на якому Україну представляв Б. Грінченко. «Одно слово, ми тоді кожну оказію, всяку нагоду, всяку форму — од преси до з'їздів та зібраннів — використовували, щоб поставити на чергу українську справу, дати про неї інформацію, освітити її відповідним способом. І як рівняти до недавнього минулого, нам це щастило робити», — стверджував С. Єфремов [20, С. 593]. Газета «Хлібороб» також повідомляла, що від українців на конгресі виступали Б. Грінченко Л. Жебуньов та І. Личко [44, С. 3].

Певний інтерес мають уведені в науковий обіг С. Андреевою і В. Андреевим неопубліковані матеріали Б. Грінченка, зокрема дві незавершені та недатовані статті «Материал по вопросу присоединения Украины к России», «Українські

⁶ ІР НБУВ. Ф. 317. Спр. 55. Арк. 196—197.

⁷ Там само. Арк. 198—201 зв.

партії, які...», оскільки вони освітлюють Б. Грінченка як аналітика громадсько-політичних процесів і політика. Ймовірно, ці матеріали-чернетки були написані в листопаді 1905 р. та слугували підготовчим конспектом для його виступу в Петербурзі в кінці листопада. В першій статті Б. Грінченко розглядав основні віхи боротьби українських культурницьких і політичних сил проти російського поневолення й показував закономірність переходу до демократичного партійно-політичного етапу національної боротьби на теренах Російської імперії. Зміст цього тексту призначався для ознайомлення російської та української аудиторії зі становищем українського народу й першими українськими політичними партіями Наддніпрянщини. У статті «Українські партії, які...» Б. Грінченко означував послідовний ряд політичних сил початку ХХ ст. з погляду їхніх соціальних та національних програмових положень. Окрему увагу він приділив УРП, ідейним натхненником й одним із головних засновників якої був сам [45, С. 88]. Підтвердженням того, що цей текст було написано в листопаді для виступу в Петербурзі, є те, що у «чернетці» автор не згадав серед українських партій демократично-радикальну, яка постала 29—30 грудня 1905 р., адже Б. Грінченко не міг не згадати факт створення партії, одним із лідерів якої він був.

Загалом спроби українських партій налагодити спільні дії, скориставшись революційним піднесенням 1905 р., не мали відчутних результатів. Очевидно, саме тому панівне становище в Наддніпрянській Україні зайняли російські ліберальні партії, відсунувши українські, єврейські й польські партійні структури на узбіччя суспільно-політичного життя. Як видається, «грінченківські» УДП та УРП проявили чи не найбільше інтересу до створення загальнонаціонального демократичного центру.

У спогадах В. Дорошенка Б. Грінченко показаний енергійним політиком, організатором УРП у дусі М. Драгоманова з соціалістичним забарвленням. Водночас автор зробив висновок, що не зважаючи на жваву видавничу діяльність партії, вона не мала прихильників серед молоді через низку чинників, зокрема й тому, що її випередила РУП, котра вже могла похвалитися своїми adeptами. Підсумовуючи значення партії, В. Дорошенко наголошував, що «у громадському житті радикальна партія не виробила собі виразної фізіономії і в кінці 1905 р. злилася з демократичною, утворивши разом з нею радикально-демократичну партію» [46, С. 468—469].

Б. Грінченко й Українська демократично-радикальна партія

Ухвалення закону про вибори до Державної думи 11 грудня 1905 р. призвело до появи різних партійних підходів стосовно них. Українські політичні партії зосередили увагу на пошуках стратегій участі у виборах або їх бойкотування. Так, РУП—УСДРП і Спілка, солідаризуючись з позицією РСДРП, не бажали йти на компроміс із самодержавством та бойкотували вибори. УНП займала пасивну позицію й залишалася маловпливовим чинником. Тож укра-

їнські ліберально-демократичні партії взяли на себе провід у консолідації суспільства та відігравали помітну роль у виборах до І Думи. Після дискусій на черговому з'їзді у грудні 1905 р. УДП й УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП; проіснувала до створення Товариства українських поступовців у вересні 1908 р.)⁸.

Створюючи об'єднану структуру, УДП та УРП інтегрували в одну і свої програми. Ту частину документа, що стосувалася державного устрою, було взято з програми УДП, а економічну — з програми УРП. Є. Чикаленко, на квартирі якого відбулося зібрання комісії обох партій, згадував: «У моїм помешканні зібралася наша комісія та радикальна, в складі Грінченка та д-ра М. Левицького. Ми легко погодилися на назві партії “демократично-радикальна”, легко зійшлися на програмі, бо обидві вони були майже однакові» [18, С. 413]. Про об'єднавчий з'їзд повідомляла також газета «Хлібороб» [47, С. 3].

М. Грушевський, аналізуючи у «Споминах» факт створення нової партії, високо оцінював її персональний склад і підкреслював, що в ній сконцентрувався «мозок української нації, [...] усе, що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації й покликаним до політичного проводу» [48, С. 131]. На думку С. Іваницької, Б. Грінченко став однією з найяскравіших постатей нової «партії інтелектуалів, представників української гуманітарної еліти» [10, С. 281].

Ключовим завданням програми УДРП визнано перетворення Росії на федерацію «рівноправних автономних національно-територіальних одиниць», утворення політичної української автономії на чолі з національним сеймом. У Росії мало бути запроваджене загальне виборче право на основі пропорційної виборчої системи, що покликано забезпечити права національних меншин [49, С. 88—89].

УДРП визначилася стосовно участі у виборах до І Державної думи. За згадками Є. Чикаленка, зважаючи на те, що партія прогнозовано майже ніде не спроможеться самостійно провести своїх депутатів, «постановлено єднатися на місцях з поступовими московськими чи жидівськими партіями та групами в бльоки, аби провести в Думу якомога більше депутатів, що визнають українську мову в школах та стоятимуть за перебудову Російської імперії на автономно-федеративних основах» [18, С. 413]. Процес формування виборчої коаліції систематично висвітлювався на шпальтах «Громадської думки». Б. Грінченко спершу рішуче виступав за бойкот Думи. Проте після обговорення політичних реалій з однопартійцями змінив свою позицію. УДРП увійшла у блок із загальноросійськими та українськими партіями і провела 3-х виборників: Б. Грінченка, Є. Чикаленка, М. Левицького [50, С. 1]. На спільній нараді виборників кандидатом у депутати Думи обрано представника партії російських кадетів барона Ф. Штейнгеля, який позиціонував себе «федералістом-автономістом».

⁸ Її програму опубліковано в «Літературно-науковому віснику» за 1906 р. (кн. IV, квітень, с. 194—199).

Л. Жебуньов у листі до Б. Грінченка 10 квітня 1906 р., інформуючи про всеросійський з'їзд кадетів 21 квітня, який мав визначити їхнє ставлення до національних партій і крайових автономій, повідомляв, що Полтавська громада пропонувала провести з'їзд українців 17 квітня в Полтаві, щоб вирішити, яку саме участь узяти у цьому з'їзді⁹. УДРП планувала кроки для об'єднання зусиль з українським опозиційно-демократичним рухом.

Від часу створення УДРП Б. Грінченко став активним учасником дискусій навколо питань партійного будівництва та єдності ліберально-демократичних сил. Він критично ставився до постійного редагування програми партії. Замість «гри в програми» вимагав подолати апатію, що оволоділа партією після липневої кризи 1906 р., та зрештою перетворитися на «сильну партію діла» [51, С. 115—116].

Політичні погляди Б. Грінченка відбилися не лише у програмних документах, брошурах, листівках УРП та УДРП, але й у статтях у періодиці. Беручи участь у партійних з'їздах, нарадах у Києві, Полтаві та Петербурзі, він докладав чималих зусиль для втілення своїх політичних поглядів і через журналістську діяльність. М. Чернявський відзначав, що Б. Грінченко «був по натурі борцем. Що б він не робив, над чим би не працював, завжди він мав якусь мету, що стояла вище інтересів текучої буденщини. Досягнення такої мети, звичайно, не дається легко, часто вимагає довгої й упертої праці, величезного напруження сили волі. І в такій атмосфері весь свій вік жив Грінченко. І в таких перемогах були його радощі. Радощі борця — переможця» [15, С. 27].

У 1905—1907 рр. Б. Грінченко уважно стежив за розвитком суспільно-політичних подій в Україні та Росії. Найбільше його турбувало те, що після буремного 1905 р. наприкінці наступного 1906 р. «творча робота» поступилася «спокійному плину». Він окреслював коло найближчих реформ, яких повинна домагатися партія через своїх делегатів у Думі: від забезпечення прав і свобод людини (особистих, політичних, культурних) до запровадження місцевого самоврядування та розв'язання земельного питання. Окремо Б. Грінченко наполягав на законодавчому забезпеченні права України на автономію [51, С. 115—116].

Поряд зі стратегічними завданнями, помітну увагу Б. Грінченко зосереджував також на першочергових повсякденних питаннях української політики. Так, у статті «Перед великим ділом» він роз'яснював не лише важливість об'єднання в «дужу політичну партію» задля становленні парламентаризму в Російській імперії, а й пропагував громадянську освіченість українців: «Ми повинні зробити свій народ політично свідомим, зробити його таким, щоб він розумів своє становище і свій шлях, і щоб він знав, якими способами можна добитися задоволення своїх потреб, [...] повинні дати народові те, що зветься політичним вихованням» [52, С. 1].

У період 1905—1907 рр., коли події змінювалися з калейдоскопічною швидкістю й вимагали від УДРП негайного реагування, Б. Грінченко не посту-

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37188. Арк. 1—2.

пався ключовими політичними завданнями «виховання великих національно свідомих мас, яке дасть багато робітників і забезпечить велику роботу на українському національному полі» [53, С. 150]. Тож закликав національний політикум до його «повинності» — згуртуватися навколо наполегливої праці задля вирішення державно-політичних проблем українського народу [52, С. 1].

* * *

Таким чином, політична діяльність Б. Грінченка відобразилася у цілому комплексі его-документів — спогадів, мемуарів, щоденників, епістолярію, котрі виступають важливим джерелом дослідження як його особистості, так і становлення організованого політичного руху в Україні. Документи особового походження суттєво доповнюють інформацію про участь Б. Грінченка в діяльності Братства тарасівців і ЗУБДО, які заклали основи структурування тодішнього українського політикуму та формування національних ліберально-демократичних партій на початку ХХ ст. Его-документи містять дані про політичні погляди Б. Грінченка, його безпосередню участь у створенні УДП, УРП, УДРП у 1904—1905 рр., визначенні партійних програмних засад та розгортанні практичної діяльності партій на різних етапах політичного руху.

Его-джерела суттєво доповнюють й оживляють принципову Грінченкову позицію, за якою найнагальнішою потребою для українського руху було конструювання зусиллями інтелігенції національної ідентичності українців, без чого, на його думку, неможлива жодна продуктивна політична діяльність. Тому у свої працях і газетних публікаціях він акцентував увагу на єднанні інтелігенції, якій у той історичний момент належала важлива роль політичного провідника українського народу.

На переконання Б. Грінченка, створення нових українських політичних партій не було самоціллю. Навпаки, вони створювалися з метою об'єднати роз'єднані народні сили, які мали прямувати до спільної мети — здобуття національно-культурної чи національно-територіальної автономії або самостійної держави, яка включатиме всі історичні землі українського народу. Водночас Б. Грінченко категорично не сприймав, а отже відверто критикував безкінечні зміни в політичних програмах, що замість практичної роботи в підсумку призводило до галасу, чвар, «нахвалянь відкинутись від організації і заснувати свою власну» та лише «розбивало громадські сили» й «руйнувало діло».

У часи гострої суспільної боротьби початку ХХ ст. багатьом українським діячам, особливо поборникам суто «політичної роботи» з числа радикальної молоді, Грінченків пріоритет культурної роботи в політиці видавався дивним та анахронічним. Як свідчать его-документи, він терпляче й докладно відповідав на закиди відносно «слабкості» своєї політичної діяльності на користь просвітницької роботи, доводячи, що політичний лад і соціально-економічні відносини змінюються повільно, з великими труднощами. Тому безперспективним йому видавалося впровадження нових державних форм лише на папері, без зміни їхньої сутності. Тож закликав до «довгої і щирої» праці, щоб зу-

силлями громадського загалу нові форми стали справді новою повсякденною реальністю, новим життям.

Водночас більшість авторів відомих документів особового походження відзначають, що Б. Грінченко таки спеціально акцентував на важливості політичної роботи, яку не відділяв від культурно-просвітницької, наполягаючи, що кожен мусить бути громадянином і дбати про свою громадянську позицію.

Его-документи засвідчують, що вся Грінченкова праця як політика й митця спрямовувалася на громадянське виховання українців, яке, на його думку, включало не тільки історичну, а й політичну освіту — знання про державний устрій, партії, вибори, загальне голосування, свободу друку, податкові та аграрні реформи, громадянську активність тощо. Він розумів, що така праця буде нелегкою і тривалою справою.

Принципова позиція Б. Грінченка, за якою українська політична діяльність без культурної, просвітницької, виховної роботи інтелігенції в народному середовищі є хиткою будівлею без фундаменту, інколи не знаходила належного розуміння серед його сучасників, зокрема виразників думок радикальної молоді. Однак, за вдумливого підходу й аналізу, вона виглядає чи не єдиною перспективною філософією і практикою розвитку політичної діяльності інтелігенції в інтересах української нації на рубежі XIX—XX ст.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Yefremov, S. Yak postav Hrinchenkiv slovnyk. In: Slovnyk ukrainskoi movy. U 3-kh t. T. 2. 5-24. Kyiv, 1927 [in Ukrainian].
[Єфремов С. Як постав Грінченків словник. В: Словник української мови. У 3-х т. Т. 2. Київ, 1927. С. 5—24].
2. Franko, I. Nashe literaturne zhyttia v 1892 r. In: Franko I. Zibrannia tvoriv. U 50 t. T. 29. 7-22. Kyiv, 1980 [in Ukrainian].
[Франко І. Наше літературне життя в 1892 р. В: Франко І. Зібрання творів. У 50 т. Т. 29. Київ, 1980. С. 7—22].
3. Pohribnyi, A.H. Borys Hrinchenko: narys zhyttia i tvorchosti. Kyiv, 1988 [in Ukrainian].
[Погрібний А.Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. Київ, 1988. 268 с.].
4. Pohribnyi, A.H. Borys Hrinchenko v literaturnomu rusi kintsia XIX—XX st.: Pytannia ideino-estetichnoi evoliutsii. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX—XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. Київ, 1990. 232 с.].
5. Hrinchenko, B., Drahomanov, M. Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 189 с.].
6. Pastukh, B. Borys Hrinchenko — bezkompromisnyi lytsar natsionalnoi idei: Publitsystychne ese. Luhansk, 1998 [in Ukrainian].
[Пастух Б. Борис Грінченко — безкомпромісний лицар національної ідеї: Публіцистичне есе. Луганськ, 1998. 164 с.].
7. Shmyr, S. Ukrainska demokratychno-radykalna partiia: orhanizatsiinyi ustrii, chyselnist, sotsialnyi sklad (1905—1908 rr.) *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. 1999. Vyp. VI. 76-89 [in Ukrainian].

- [Чмир С. Українська демократично-радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905—1908 рр.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 1999. Вип. VI. С. 76—89].
8. Khomutenko, A. Hromadsko-politychna diialnist B.D. Hrinchenka (1875—1910) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Хомутенко А. Громадсько-політична діяльність Б.Д. Грінченка (1875—1910): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 16 с.].
 9. Ivanyska, S. Problemy formuvannia modernoi ukrainskoi natsii v intelektualnii spadshchyni ukrainskykh radykal-demokrativ na pochatku XX st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*. 2006. Вуп. XX. 106-112 [in Ukrainian].
[Іваницька С. Проблеми формування модерної української нації в інтелектуальній спадщині українських радикал-демократів на початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Вип. XX. С. 106—112].
 10. Ivanyska, S. "Kolektyvnyi portret" kerivnytstva Ukrainskoi demokratychno-radykalnoi partii (1905—1908 rr.). *Ukrainska biohrafistyka*. 2010. 7: 279-294 [in Ukrainian].
[Іваницька С. «Коллективный портрет» керівництва Української демократично-радикальної партії (1905—1908 рр.). *Українська біографістика*. 2010. № 7. С. 279—294].
 11. Andriev, V., Andrieva, S. Hromadsko-politychna diialnist Borysa Hrinchenka naпередodni vyboriv do I Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii (z neopublikovanoi publitsystychnoi spadshchyny pysmennyka). *Arkhivy Ukrainy*. 2020. 3: 110-121 [in Ukrainian].
[Андреев В., Андреева С. Громадсько-політична діяльність Бориса Грінченка напередодні виборів до I Державної думи Російської імперії (з неопублікованої публіцистичної спадщини письменника). *Архіви України*. 2020. № 3 (324). С. 110—121].
 12. Hurych, I. Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX — pochatok XX st.). Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Гурич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ — початок ХХ ст.). Київ, 2014. 496 с.].
 13. Hurych, I. Peredmova. In: Yefremov S. Shchodennyk: Pro dni mynuli (spohady). 6-56. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Гурич І. Передмова. В: Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ, 2011. С. 6—56].
 14. Tsyhaniuk, M.A. Sotsialno-politychna borotba v Ukraini pid chas vyboriv i diialnosti I Derzhavnoi dumy (Extended abstract of Candidate's thesis). Kamianets-Podilskiy, 2014. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsyhaniuk_Mykola/Sotsialno-politychna_borotba_v_Ukraini_pid_chas_vyboriv_i_diialnosti_I_Derzhavnoi_dumy.pdf [in Ukrainian].
[Ціганюк М.А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності I Державної думи: дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2017. 247 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsyhaniuk_Mykola/Sotsialno-politychna_borotba_v_Ukraini_pid_chas_vyboriv_i_diialnosti_I_Derzhavnoi_dumy.pdf (дата звернення: 24.02.2023)].
 15. Cherniavskiy, M. Kedr Lyvanu: Spohady pro Hrinchenka. Kherson, 1920 [in Ukrainian].
[Чернявський М. Кедр Ливану: Спогади про Грінченка. Херсон, 1920. 36 с.].
 16. Doroshenko, D. Moi spohady pro davnie mynule. Winnipeg, 1949 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. Вінніпег, 1949. 167 с.].
 17. Zahirnia, M. Spohady. Luhansk, 1999 [in Ukrainian].
[Загірня М. Спогади. Луганськ, 1999. 160 с.].
 18. Chykalenko, Ye. Spohady (1861—1907). New York, 1955 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). Нью-Йорк, 1955. 502 с.].
 19. Chykalenko, Ye. Spohady (1861—1907). Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). Київ, 2011. 544 с.].

20. Yefremov, S. Schodennyk: Pro dni mynuli (spohady). Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). Київ, 2011. 792 с.]
21. Chykalenko, Ye. Shchodennyk (1918—1919). Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Чикаленко Є. Щоденник (1918—1919). Київ, 2011. 423 с.]
22. Chykalenko, Ye., Yefremov, S. Lystuvannia: 1903—1928 rr. Kyiv, 2010 [in Ukrainian]. [Чикаленко Є., Єфремов С. Листування: 1903—1928 рр. Київ, 2010. 384 с.]
23. Naumov, S.O. Bratstvo tarasivtsiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1999. 5: 36-44 [in Ukrainian]. [Наумов С.О. Братство тарасівців. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 36—44].
24. Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. T. 8. Paris; New York: Molode zhyttia, 1976 [in Ukrainian]. [Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 8. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1976].
25. Vozniak, M. Materialy do istorii ukrainskoho pyshmenstva XIX v. *Zbruč*. 1920. URL: <https://zbruc.eu/node/57479> [in Ukrainian]. [Возняк М. Матеріяли до історії українського письменства XIX в. *Zbruč*. 1920. URL: <https://zbruc.eu/node/57479> (дата звернення: 10.03.2023)].
26. Sherekh, Yu. Movna diskusiiia 1891—1893 rr. i uchast u nii Ivana Franka. *Zbruč*. 1946. URL: <https://zbruc.eu/node/57605> [in Ukrainian]. [Шерех Ю. Мовна дискусія 1891—1893 рр. і участь у ній Івана Франка. *Zbruč*. 1946. URL: <https://zbruc.eu/node/57605> (дата звернення: 05.03.2023)].
27. Stacieieva, V. Mistse B. Hrinchenka v diskusii pro ukrainsku movu 1891—1892 rr. *Zbruč*. 1997. URL: <https://zbruc.eu/node/57726> [in Ukrainian]. [Статеева В. Місце Б.Грінченка в дискусії про українську мову 1891—1892 рр. *Zbruč*. 1997. URL: <https://zbruc.eu/node/57726> (дата звернення: 01.03.2023)].
28. Drul, O. Pravo na halytskist. *Zbruč*. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/57752> [in Ukrainian]. [Друль О. Право на галицькість. *Zbruč*. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/57752> (дата звернення: 01.03.2023)].
29. “Profession de foi” molodykh ukrainsiv. *Pravda (misiachnyk dlia slovesnosti, nauky i polityky)*. 1893. Vur. XVII-XVIII. 205-207 [in Ukrainian]. [“Profession de foi” молодих українців. *Правда (місячник для словесности, науки и политики)*. 1893. Вип. XVII-XVIII. С. 205—207].
30. Narodna prohrama molodykh ukrainsiv. *Zbruč*. 1893. URL: <https://zbruc.eu/node/79165> [in Ukrainian]. [Народна програма молодих українців. *Zbruč*. 1893. URL: <https://zbruc.eu/node/79165> (дата звернення: 12.01.2023)].
31. Simovych, V. Trydtsiat rokiv vid vidkryttia pamiatnyka Ivanovi Kotliarevskomu v Poltavi. In: Simovych V. Pratsi u 2 t. T. 2. 462-466. Chernivtsi, 2005 [in Ukrainian]. [Сімович В. Тридцять років від відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві. В: Сімович В. Праці у 2 т. Т. 2 Чернівці, 2005. С. 462—466].
32. Kravchenko, V. Shchodennyk. *Neopalyma kupyna: literaturno-khudozhnii ta istorychnyi zhurnal*. 1995. 7-8: 25—48 [in Ukrainian]. [Кравченко В. Щоденник. *Неопалима купина: літературно-художній та історичний журнал*. 1995. № 7-8. С. 25—48].
33. Shcherbakivskiy, V. Vidkryttia pamiatnyka Kotliarevskomu (spohady 1903 r.). *Literaturno-naukovyj visnyk*. 1949. Richnyk XXXIII. Kn. 2. 219-223 [in Ukrainian]. [Щербаківський В. Відкриття пам'ятника Котляревському (спогади 1903 р.). *Літературно-науковий вісник*. 1949. Річник XXXIII. Кн. 2. С. 219—223].

34. Sviato v Poltavi. *Ruslan*. 1903. Ch. 201. 05(18).09: 1-2 [in Ukrainian].
[Свято в Полтаві. *Руслан*. 1903. Ч. 201. 05(18).09. С. 1—2].
35. Franko, I. *Moloda Ukraina*. Ch. 1: Providni idei i epizody. Lviv, 1910 [in Ukrainian].
[Франко І. Молода Україна. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910. 150 с.].
36. Yefremov, S. Z nashoho zhyttia [Pro B. Hrinchenka]. *Rada*. 1910. Ch. 122. [in Ukrainian].
[Єфремов С. З нашого життя [Про Б. Грінченка]. *Рада*. 1910. Ч. 122].
37. Kuhutiak, M.V. *Nalychyna: storinky istorii: narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st. — 1939 r.)*. Ivano-Frankivsk, 1993 [in Ukrainian].
[Кугутяк М.В. Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 199 с.].
38. Subtelny, O. *Ukraina: Istoriia*. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Субтельний О. Україна: Історія. Київ, 1991. 512 с.].
39. Vid Ukrainskoi demokratychnoi partii. *Literaturno-naukovyj vistnyk*. 1905. Kn. 6. 272-274 [in Ukrainian].
[Від Української демократичної партії. *Літературно-науковий вістник*. 1905. Кн. 6. С. 272—274].
40. Nova ukrainska partiia. *Dilo*. 1905. Ch. 131. 13 (26) cherv. [in Ukrainian].
[Нова українська партія. *Діло*. 1905. Ч. 131. 13 (26) червня].
41. Yavorenko, S. Chomu u nas dosi nemaie dobroho ladu? Ch. 2. Lviv, 1905 [in Ukrainian].
[Яворенко С. Чому у нас досі немає доброго ладу? Ч. 2. Львів, 1905. 49 с.].
42. Ohneviuk, V. *Borys Hrinchenko: sproba rekonstruktsii filosofii zhyttia. “Ya ishov tudy, de hurkit pratsi chuty...”*: *Mat. Vseukr. nauk.-prakt. konf. (VI Hrinchenkiivski chytannia)*. (Kyiv, 22 sichn. 2014 r.). Kyiv, 2014. 5-24 [in Ukrainian].
[Огневюк В. Борис Грінченко: спроба реконструкції філософії життя. «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...»: *Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (VI Грінченківські читання)*. (Київ, 22 січня 2014 р.). Київ, 2014. С. 5—24].
43. Peterburzke ukrainske viche. *Khliborob*. 1905. 3. 28 hrudn. [in Ukrainian].
[Петербурзьке українське віче. *Хлібороб*. 1905. № 3. 28 грудня].
44. Zizd nederzhavnykh narodiv u Peterburzi. *Khliborob*. 1905. 3. 28 hrudn. [in Ukrainian].
[З'їзд недержавних народів у Петербурзі. *Хлібороб*. 1905. № 3. 28 грудня].
45. Andriieva, S., Andriiev, V. “Ya — mech, ya — polum'ia”: ukrainskyi vyzvolnyi rukh u vysvitleni Borysa Hrinchenka (z neopublikovanoi publitsystychnoi spadshchynu). *Arkhivy Ukrainy*. 2021. Vyp. 2. 327 (kviten — cherven) [in Ukrainian].
[Андреева С., Андреев В. «Я — меч, я — полум'я»: український визвольний рух у висвітленні Бориса Грінченка (з неопублікованої публіцистичної спадщини). *Архіви України*. 2021. Вип. 2. № 327 (квітень — червень). С. 85—100].
46. Doroshenko, V. *Borys Hrinchenko. Literaturno-naukovyj vistnyk*. 1910. Richnyk XIII. Knyzhka IX. T. LI. 448-481 [in Ukrainian].
[Дорошенко В. Борис Грінченко. *Літературно-науковий вістник*. 1910. Річник XIII. Книжка IX. Том LI. С. 448—481].
47. Zizd Ukrainskoi radykalno-demokratychnoi partii. *Khliborob*. 1905. 3. 28 hrudn. [in Ukrainian].
[З'їзд Української радикально-демократичної партії. *Хлібороб*. 1905. № 3. 28 грудня].
48. Hrushevskiy, M. *Spomynu*. Kyiv. 1989. 8. 125-145 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Спогади. Київ. 1989. № 8. С. 125—145].
49. Shevchenko, V.F. ta in. (Comps.) *Ukrainski politychni partii kintsia XIX — rochatku XX st.: prohramovi i dovidkovi materialy*. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Шевченко В.Ф. та ін. (Скомп.) *Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали*. Упор. В.Ф. Шевченко та ін. Київ, 1993. 336 с.].

50. Hromadska dumka. 1906. 15 berez. [in Ukrainian].
[Громадська думка. 1906. 15 березня].
51. Vartovyi, P. Z ukrainskoho zhyttia. *Nova bromada*. 1906. 11 [in Ukrainian].
[Вартовий П. З українського життя. *Нова громада*. 1906. №11].
52. Hrinchenko, B. Pered velykum dilom. *Rada*. 1906. 4. 19 veres. [in Ukrainian].
[Грінченко Б. Перед великим ділом. *Рада*. 1906. № 4. 19 вересня].
53. Vartovyi, P. Z ukrainskoho zhyttia. *Nova bromada*. 1906. 12 [in Ukrainian].
[Вартовий П. З українського життя. *Нова громада*. 1906. №12].

Надійшла / Received 01.10.2023

Ninel KLYMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical and Civic Education,
B. Hrinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine)
n.klymenko@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Yurii BEZZUB

Senior Lecturer, Department of Historical and Civic Education,
B. Hrinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine)
y.bezzub@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

POLITICAL PRACTICES OF B. HRINCHENKO AT THE TURN
OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES
IN THE LIGHT OF EGO-DOCUMENTS (To the 160th Anniversary of the Birth)

The purpose is to investigate the political component of B. Hrinchenko's public activity, to find out his role as an ideologist and organizer of national parties based on personal documents, to reveal the features of the leader's position in the strategy and tactics of the political struggle of Ukrainians. **The research methodology** is based on the deconstruction and reinterpretation of the texts of ego-documents and the systematic combination of individual-biographical, subject-activity, and social-typological approaches in determining the place of B. Hrinchenko in the process of politicization of the Ukrainian movement. **The scientific novelty** lies in the complex use of ego-documents to enlighten the conceptual evolution of the Ukrainian movement in the selected period, clarifying the ideological positions and practical strategies of B. Hrinchenko in the political movement and party building, which are difficult to reconstruct holistically only from official documentary sources. **Conclusions.** The personality of B. Hrinchenko and his ideological beliefs had a significant impact on the establishment of the national liberal-democratic movement program principles and the formation of the political outlook of individual figures. The formation of the political paradigm of national work by B. Hrinchenko contributed to the development of a mass political movement. Hrinchenko's concept of using national-cultural and educational work in political activity appears to be a well-founded philosophy and promising practice of the actions of the intellectuals in the interests of the Ukrainian nation.

Keywords: *B. Hrinchenko, ego-documents, Ukrainian national movement, political activity, party, Ukrainian Democratic Party, Ukrainian Radical Party, Ukrainian Democratic-Radical Party, Brotherhood of Tarasovs (Bratstvo tarasivtsiv).*